

Джу́жа Олександр Миколайович –
доктор юридичних наук, професор

ТЛУМАЧЕННЯ КРИМІНОЛОГІЧНИХ ПОНЯТЬ

Розкрито значення дискусійних термінологічних кримінологічних понять, зокрема злочину, правопорушення, девіації, так званої відхиленої (девіантної) антигромадської передкримінальної поведінки, боротьби зі злочинністю, загальносоціального, спеціального запобігання, індивідуальної профілактики, її об'єктів і суб'єктів, критеріїв оцінки елементів поняття профілактики.

Ключові слова: злочин; правопорушення; девіація; девіантна поведінка; запобігання; профілактика.

Освещено значение дискуссионных терминологических криминалогических понятий, в частности преступления, правонарушения, девиации, так называемого отклоняющегося (девиантного) антиобщественного правонарушающего поведения, борьбы с преступностью, общесоциального, специального предотвращения, индивидуальной профилактики, ее объектов и субъектов, критериев оценки элементов понятия профилактики.

Ключевые слова: преступление; правонарушение; девиация; девиантное поведение; предотвращение; профилактика.

The article highlights the importance of terminological discussion criminological concepts: crime, delinquency, deviation, called deflection (deviant) peredkryminalna antisocial behavior, fighting crime, general, special prevention; Individual prevention, its objects and subjects, evaluation criteria elements concept of prevention.

Keywords: crime; delinquency; deviation; deviant behavior; prevention; prevention.

Кримінологія вивчає фактори [1] і явища юридичного характеру: злочинність, злочини, злочинців, осіб, які вчинили злочини, потерпілих від злочинних посягань, правові та неправові засоби запобіжного впливу на причини злочинів, злочинності.

Однак кримінологічний підхід до критеріїв оцінки елементів цих фактів і явищ не адекватний, наприклад, кримінально-правовому порядку. Хоча і кримінальне право, і кримінологія в кінцевій меті спрямовані до забезпечення правопорядку шляхом запобігання злочинам і запобіжного впливу в цілому на злочинність.

Якщо в кримінальному праві елементи поняття формалізовані або наведені за формою і ідеалізовані, тобто доведені до високої точності вираження ідеї, настільки, що навіть наближені таким чином до математично точного поняття, то в кримінології, навпаки, формальні елементи не настільки істотні.

Головне значення в кримінологічних поняттях набувають якісні характеристики явищ реального життя. Формалізовані ж його ознаки в меншій мірі цікавлять кримінологію. Хоча деякі кримінологи [2] активно дискутують з приводу ряду термінів. І це закономірно: термінологічні дискусії можна розглядати як форму реалізації логічного методу пізнання явищ через їх протилежності. Навіть єдиного поняття кримінології сьогодні не існує. Проте сутність, цілі, завдання, функції і в цілому призначення кримінології в суспільстві зрозумілі всім, незважаючи на різні дефініції.

Злочин – єдиний об'єкт вивчення різних наук: кримінального права, кримінального процесу, криміналістики, кримінології, юридичної психології та інших наук, проте кожна з них відображає саме ті властивості і відносини, які цікавлять конкретну науку [3]. Так в чому ж відмінності, наприклад, кримінально-правового та кримінологічного поняття злочину?

У злочині як суспільно небезпечному діянні, передбаченому кримінальним законом з позиції кримінального права:

встановлюється вина;

встановлюється, наскільки і яким чином злочин залежав від особи, яка його вчинила;

умови середовища стосовно особи, яка вчинила злочин, – оцінюються такі, що мають додаткове значення для злочинного діяння фактори: обтяжуючі чи пом'якшуючі обставини;

в цілому визначаються закономірності в рамках конкретного злочину.

З позиції кримінології:

з'ясовуються причини провини;

з'ясовується, чому стала можливою така залежність, які більш далекі причинні зв'язки тому передували;

справжні чинники можуть оцінюватися як основні, першопричини, що змусили особу, яка вчинила злочин, саме так розпорядитися свободою вибору;

з'ясовуються в конкретному злочині ознаки причинного характеру, повторювані в безлічі йому подібних;

з'ясовуються закономірності подібного роду злочинів.

Якщо кримінальне право звинувачує особу у вчиненому діянні, «підганяючи» скоєну нею подію під «шаблон» («під статтю») кримінально-правової норми, то кримінологія як би «виправдовує» винного, перемикаючи увагу до його індивідуальної вини, на обумовленість всієї події.

При цьому елементи того й іншого предмета – кримінально-правового, кримінологічного – не можуть бути представлені як самостійні й різнобічні, бо вони об'єднані в предметі не штучно, а за природою своєю являють цілісне явище. Саме цим, зокрема, пояснюється позиція тих юристів [4], які вважали і вважають неможливим «вирвати» кримінологію з «тканини» кримінального права, так як в цьому випадку останнє багато в чому втрачає своє соціальне значення.

Однак завдання збереження юридичного статусу «своєї» науки не повинно зводитися кримінологами до самоцілі. Головне – зберегти юридичну сутність досліджуваної матерії, тобто те, що свого часу породило науку кримінологію, і сьогодні особливо в ній, у цій сутності, наука потребує.

Можна говорити про соціально-правовий характер кримінологічних понять, в яких юридичний характер змісту виражається як в адекватній цьому змісту юридичній формі (правопорушення, злочин, вина, мотив, умисне вбивство, крадіжка і т.д.), так і в неадекватній, соціологічній формі (конкретна життєва ситуація, соціальне протиріччя, ресоціалізація, антигромадська спрямованість, метод експертних оцінок, прогнозування і т.д.). Але в основній своїй масі кримінологічні поняття виражаються у власне кримінологічній збиральній формі: злочинність, стан, структура, динаміка, характер, причини злочинності, корупція, організована злочинність і т.п.

Не так давно з'явився «інтерес» і до так званої відхиляючої поведінки, поняттю невизначеному, розпливчастому, що вело до абстрактного теоретизування на шкоду розвитку конкретних кримінологічних досліджень. Можливо, що ряд кримінологів [5] розширюють коло досліджень і як наслідок увійшли в ті області, які, суворо кажучи, були предметом інших наук.

Даний етап розвитку кримінологічної науки можливий, бо близькі до злочину явища – девіації теж необхідно вивчати, без чого не можна вирішити проблему причин злочинності [6].

Але зважаючи на складність проблеми кримінологи зіткнулися з позицією, коли конкретні дослідження економічних, соціальних явищ і процесів залишаються осторонь і не зовсім ясно яка ж наука повинна ними займатися.

Антисоціальна або негативна відносно суспільства поведінка позначається в соціології терміном «девіантна поведінка» [7; 8].

У кримінологічній концепції девіантності розрізняють поняття: «девіантність первинна» – як акт відхилення від соціальної, в тому числі і правової норми зневажаючи її, і «другорядна девіантність», що означає девіантну поведінку, яка виражається вже в повторних учинках. До числа осіб з девіантною поведінкою можна віднести:

1) осіб, від яких можна очікувати вчинення злочину, тобто з передкримінальною поведінкою; в тому числі осіб, щодо яких органи внутрішніх справ здійснюють контроль за дотриманням встановлених для них відповідно до закону обмежень (наприклад, неповнолітніх правопорушників, осіб, раніше засуджених, наркозалежних, алкоголіків);

2) осіб з антигромадською поведінкою, наприклад, так званих «важких» або дезадаптованих підлітків (до 14 років), «неблагополучних» батьків, осіб, які їх замінюють, які ухиляються від виховання дітей або негативно впливають на них;

3) осіб, які вчинили злочини, як саму криміногенну категорію; в тому числі засуджених до заходів, не пов'язаних з позбавленням волі, або умовно, або з відстрочкою виконання вироку, звільнених від кримінального покарання у встановленому законом порядку;

4) потерпілих від злочинів із винною, тобто агресивною, аморальною, необережною або некритичною, чи іншого характеру правопорушуючою поведінкою.

Проблемний характер має і формування понять, що охоплює такий елемент предмета кримінології, як заходи запобігання злочинам (злочинності). Запобігання злочинам являє собою складну систему стримуючого або попереджувального впливу на криміногенні явища, процеси (фактори), що являють собою причини конкретних злочинів.

У кримінології широко поширене поняття запобігання злочинності. При оперуванні даним поняттям слід мати на увазі як мінімум дві особливості:

1) злочинність як специфічне (кримінально-правове) соціальне явище запобігти неможливо, тобто злочинність, по-перше, є доказаним фактом реальності, який виражається сумою злочинів та осіб, які їх вчинили, за певний час і в певному місці; по-друге, злочинність – закономірне явище, існування якого неминуче;

2) запобігання як процес, діяльність передбачає вплив на реальні криміногенні чинники, які обумовлюють реальні протиправні вчинки людей, і мають на меті:

- зниження ступеня криміногенності причинних факторів;
- їх усунення;
- створення умов, що виключають можливість виникнення таких факторів.

Поняттям кримінологічного запобігання охоплюються такого роду впливи, які носять вимірювально-контролюючий характер: а) вивчення злочинності та її причин; б) кримінологічне прогнозування; в) науково обґрунтована розробка рекомендацій щодо запобігання злочинам як спеціального виду діяльності, яка іноді охоплюється поняттям «боротьба зі злочинністю».

Тобто боротьба, явно приречена на поразку, в усякому разі не призводить до перемоги – викорінення злочинності. У такому сприйнятті поняття «вічної боротьби» зі злочинністю за меншою мірою не точне.

Злочинність – поняття умовне. Так домовилися люди, оцінюючи роль і наслідки зла в їх житті в порівнянні з добром. Добро і зло – два життєвих фактора, без яких неможливо не тільки визначення життєвих цінностей, а й самого життя: народження, становлення (соціалізації), розвитку, старіння.

Злочинність – граничний якісний рівень зла, його показник. Тому боротися слід було б не з цим показником зокрема, а з акредитуєчим його явищем. Слідуючи методологічним принципам пізнання, у тому числі і соціальним, можливість повного знищення зла в нашому житті ілюзорно.

Проте термін «боротьба зі злочинністю» в юридичному лексиконі зміцнився, хоча певною мірою даним поняттям охоплюються далеко не всі види протидії злочинності. Справжнє ж поняття, на думку автора, ширше: його можна було б вживати в позначенні системи всеосяжних загальносоціальних і спеціальних заходів, як безпосередньо, так і опосередковано, спеціально, неспеціально, що впливають (пом'якшують, нейтралізують, перешкоджають, знищують тощо) на явища і процеси, які продукують злочин, що сприяють продукуванню, причому прямо або побічно.

У справжній системі можна було б виділити безпосередню протидію, яка не зводиться до запобігання. Наприклад, в ООН є два комітети: із запобігання злочинам, які становлять домінуючу частину злочинності, і по боротьбі з організованими видами злочинності. Хоча цей термін скоріше позначає акцент репресивного характеру, ніж кінцевого результату діяльності. Фахівці (наприклад, професор П. Г. Пономарьов) виділяють в системі протидії злочинності такі пріоритетні для органів МВС напрями у впливі на фактори, що продукують злочинність, по-перше, запобігання, стримування злочинів, що посягають на права, інтереси людини, що відбуваються в економічній і політичній сферах; по-друге, боротьба з організованою, професійною, корупційною злочинністю, наркобізнесом.

Але таке стримане ставлення до аналізованого терміну зайвий раз підтверджує існуючу проблему у вітчизняній кримінології. Очевидно названий термін в кримінології має право на життя тому, що генетичний зв'язок він успадковує насамперед від родового поняття «боротьба» як соціальної взагалі категорії, яка виражає певні психічні переживання, викликає у свою чергу і відповідну реакцію або відповідні акти.

Неоднозначно тлумачаться і поняття виду і типу запобіжного впливу. Запобігання розділяється на два основних типи: загальне або загальносоціальне і спеціальне запобігання злочинам.

Під загальним запобіганням розуміються всі ті види соціальної діяльності, що не націлені спеціально на причини злочинів і злочинності, але створюють умови, сприятливі спеціальної попереджувальної діяльності і «боротьбі зі злочинністю», що сприяє в цілому здоровим процесам суспільного розвитку. Поліпшення економічних, соціальних умов життя, сімейне виховання, виховання взагалі, розвиток культури тощо. Усе це, безумовно, має попереджувальне значення і не тільки стосовно злочинця, а й відхиленням взагалі.

Під загальносоціальним запобіганням слід вбачити вплив на кореневу систему причинних факторів. Такий вплив здійснюється шляхом стабілізації економічних процесів, наведенням порядку в усіх організаційно-управлінських структурах, відновленням і встановленням повноправного функціонування контролюючих органів, багато з яких сьогодні підпорядковуються органам міліції, налагодженням системи освіти і виховання та ін.

Під спеціальним запобіганням злочинам розуміють такі види соціальної діяльності, які цілеспрямовано, виключно або головним чином впливають на причини, умови вчинення злочинів – виявлення та постановка на профілактичний облік певної категорії осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів (правопорушників), інших антигромадських дій (осіб з поведінкою, що відхиляється), контроль за ними; оснащення матеріальних об'єктів охоронною сигналізацією; навчання населення прийомам захисту свого житла, майна, власного життя, озброєння спеціальними засобами захисту і т.д.

На відміну від загальносоціального, спеціальне запобігання є безпосереднім впливом на самі причинні фактори злочинності.

Таким чином, представляється доцільним визначення «запобігання злочинам» розуміти в єдиному значенні – не загальносоціальному, не спеціальному, а в кримінологічному. В іншому випадку буде відбуватися відоме розмивання юридичної сутності науки загальносоціальними принципами тлумачення кримінологічних понять.

Поняттям «запобігання злочинам» охоплюється ряд видів попереджувальної діяльності: кримінально-процесуальне запобігання (подання у кримінальному провадженні про вжиття заходів щодо усунення причин та умов злочину; повідомлення

про факти, що вимагають застосування заходів громадського чи дисциплінарного впливу при припиненні кримінального провадження; запобіжного заходу та ін.); оперативно-розшукове запобігання (припинення злочинних посягань, запобігання злочинів, що готуються, ін.); пенітенціарне запобігання (перешкоджання реалізації злочинного умислу з боку осіб, засуджених за злочини); кримінологічна профілактика (попереджувальний вплив на кримінальну поведінку).

Нерідко поняття «профілактика злочинів» тлумачиться як синонім поняття «запобігання злочинності».

Поняття профілактики розділяється на два складових види: загальносоціальна і спеціальна, або кримінологічна. При цьому існує й інша точка зору в розумінні профілактики – як виду попереджувальної діяльності або спеціального запобігання. Нерідко термін «профілактика» замінюється іншим, більш точним – «кримінологічна профілактика».

Поняттям профілактика злочинів охоплюються дії, спрямовані на виявлення, усунення, ослаблення, нейтралізацію об'єктивних (зовнішніх) криміногенних факторів (умов вчинення злочинів); виявлення, і в певних випадках постановку на профілактичний облік осіб, схильних до вчинення злочинів, здійснення щодо цих умов і осіб відповідних заходів попереджувального впливу.

Профілактика, спрямована на конкретних осіб (індивідуалів), іменується індивідуальною.

Профілактика, спрямована на зниження криміногенності зовнішніх обставин, технічне укріплення та охорону матеріальних об'єктів, вплив на суспільну правосвідомість, правовий настрій і т.п., іменується загальною.

Акцентуємо увагу насамперед на її юридичній складовій:

а) в понятті об'єкта індивідуальної профілактики слід вбачати передусім осіб, схильних до вчинення злочинів, їх найближче оточення; осіб, що провокують злочин;

б) поняттям об'єкта загальної профілактики охоплюються, по-перше, матеріальні об'єкти, щодо яких насамперед може бути вчинено злочинне зазіхання; по-друге, зовнішні обставини, що сприяють вчиненню злочинів (наприклад «вуличним»); по-третє, потенційні потерпілі від злочинних посягань та особи, схильні до їх вчинення, які не встановлені суб'єктом профілактики, але

передбачаються і на них направляється інформаційний вплив у формі правової пропаганди, правової агітації та інших формах;

в) до поняття суб'єкта профілактики відносять передусім осіб, наділених профілактичними функціями: міліції громадської безпеки, кримінальної міліцію, служби з виконання покарань, податкової служби, державних установ, громадських формувань. Брати участь в індивідуальній і загальній профілактиці можуть й інші особи, але їх участь має оцінюватися як сприяння суб'єкту профілактики.

Головними критеріями оцінки елементів поняття профілактики злочинів мають бути критерії нормативного характеру або власне кримінологічні. Наприклад, якщо говорити про осіб, які підлягають профілактичному впливу, то визначення їх статусу – «особа, схильна до вчинення злочинів» або «особа, від якої можна очікувати вчинення злочинів», повинно проводитися за такими критеріями, що вказують на протиправність їх поведінки.

В якості подібного роду критеріїв слід насамперед назвати: порушення громадського порядку; ігнорування офіційного застереження; ухилення від батьківських обов'язків; умовне засудження; вчинення суспільно небезпечних дій в ранньому віці неповнолітнім; зловживання спиртним; заняття проституцією та ін.

Головною відмітною ознакою в цьому випадку також є юридична ознака – штраф, привід у міліцію та винесення офіційного застереження, відстрочка вироку, умовне засудження, умовно-дострокове звільнення та ін., і юридично значуща дія – профілактична бесіда, педагогічний контроль та ін.

Таким чином, проведений аналіз змісту кримінологічних понять, що стосуються проблем боротьби зі злочинністю, дозволяє стверджувати про те, що без правильного та єдиного їх розуміння на теоретичному рівні, досить складно не тільки формулювати мету, завдання та форми діяльності різноманітних суб'єктів по запобіганню злочинам, але й в цілому реалізувати на практиці зміст державної політики у зазначеній сфері суспільної діяльності.

Цілком очевидним у зв'язку з цим, є й інший висновок: є суттєва теоретична проблема, яка потребує негайного розв'язання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Нікітін Ю. В. Детермінуючі фактори впливу на стан злочинності проти основ національної безпеки України / Ю. В. Нікітін // Право і безпека. – 2005. – № 4–6. – С. 24–27.
2. Гринчак В. М. Кримінологія і сучасність / В. М. Гринчак // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2000. – № 2. – С. 25–27.
3. Сахаров А. Преступления и преступность / А. Сахаров // Советская юстиция. – 1985. – № 11. – С. 19–20.
4. Даньшин И. Н. Общетеоретические проблемы криминологии. – Харьков : Право, 2005. – С. 17.
5. Методика кримінологічного аналізу злочинності в Україні / [Василевич В. В., Джужа О. М., Кулик О. Г. та ін.] ; за заг. ред О. М. Джужі. – К. : КНУВС, 2006. – 340 с.
6. Карпец И. И. Криминология. Состояние. Задачи / И. И. Карпец // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 47. – М. : Юрид. лит., 1988. – С. 4.
7. Шостова Н. С. Наркотизм как социальная проблема девиантных практик населения : автореф. дис. ... канд. социол. наук / Н. С. Шостова. – Казань, 2005. – 17 с.
8. Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийства и других «отклонений» / Я. Гишинский. – [2-е изд., испр. и доп.]. – СПб. : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2007. – 520 с.